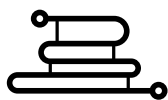

Biblioteka
JANUS

TIM press

Biblioteka

JANUS

Remko van Broekhoven

Izvrnuti svijet

Kako nam filozofija pomaže da se uspješno nosimo sa zlom

Naslov izvornika

De wereld omgekeerd

Hoe de filosofie je helpt goed om te gaan met het kwaad

© 2020 Remko van Broekhoven

Izvorno objavio Uitgeverij Atlas Contact, Amsterdam

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-369-006-3

Remko van Broekhoven

IZVRNUTI SVIJET

Kako nam filozofija pomaže da se
uspješno nosimo sa zlom

S nizozemskoga prevela
SNJEŽANA CIMIĆ

Zagreb, 2022.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Ova je knjiga objavljena uz potporu
Dutch Foundation for Literature.

Sadržaj

1		
Izvrnuti svijet		7
2		
Vrag koji stvarno postoji		19
3		
Biti najbolji		39
4		
Nikada dovoljno		55
5		
Ali ne još...		73
6		
Pozelenjeti od zavisti		91
7		
Konzumirati, ali...		105
8		
Kipteći od bijesa		123
9		
Riječi (i palčevi), ne djela		141
10		
Činiti dobro		157
Zahvala		178
Bilješke		179
Popis literature		193
O autoru		197

*Neka mi se oprostí otkriće da je sva dosadašnja filozofija morala bila
dosadna i spada u uspavljujuća sredstva, i da „vrlina“ u mojim
očima ničim nije umanjena više nego dosadnošću
njezinih zagovornika...*

Friedrich Nietzsche, *S onu stranu dobra i zla* (1886)

1

Izvrnuti svijet

*Ako sam ja u tvojoj sjeni, ti si u mojem svjetlu.*¹

U slobodnoj interpretaciji, preuzeto od Ineke Ligthart i Wesleya Taxa

Bio je običan utorak navečer. Sa suprugom i kćeri gledao sam dječji dnevnik. Tema je bio zagađeni zrak koji djeca udišu u velikim gradovima i uz autoceste. Pulmolozi tvrde da jedno od petero astmatične djece u Nizozemskoj astmu dobije zbog onečišćenoga zraka. Dječji dnevnik gledateljima iznosi sljedeći zaključak: „Moramo izmjestiti škole koje se nalaze uz autoceste.“

„To je izvrnuti svijet“, rekao sam televiziji. Ili supruzi i kćeri, svejedno. „Moramo izmjestiti autoceste, a ne škole. Ili ih ukinuti.“ Izvrnuti svijet. Pomisao da je svijet koji te okružuje drukčiji od onoga kakvim bi trebao biti. Jesam li beznadno naivan, ili se i drugi ljudi tako osjećaju? Možda je posrijedi moja podjednako idealistička i filozofska narav. Cijeloga života mislim i sanjam o svijetu kakav priželjkujem, no primjećujući pritom kako se on kosi sa svijetom kakav jest. Platon je imao istu osobinu, samo još izraženiju. On je čak tvrdio da svijet koji opažamo nije stvaran. Da postoji stvarniji i pravedniji svijet koji rijetki opažaju – samo najmudriji filozofi. Ljudi poput njega samoga.

Platon je tu ideju opisao u čuvenoj priči o *spilji*. Ili „stanu u tamnici“, kako još naziva to mjesto neznanja u kojemu je zatvorena skupina ljudi. Okovani su tako da se ne mogu okrenuti jedan prema drugome, kao ni iza sebe, gdje gori vatra. Jedino što vide jesu sjene koje vatra baca na zid ispred njih, „tlapnje“ kako ih naziva Platon. I pita što bi se zbilo kad bi se jedan od njih izbavio i ne samo mogao vidjeti vatru koja stvara sjene, već i krenuo strmom stazom koja vodi iz spilje? Taj čovjek – prema Platonu, riječ je o muškarcu, s time da mu je vjerojatno njegov učitelj Sokrat poslužio kao uzor – naposljetku će vidjeti sâm izvor svjetla: sunce. Ono će ga isprva zaslijepiti. Vрати li se u spilju, spoticat će se jer u mraku neće vidjeti ni prst pred nosom. Može li se od onih koji su ostali očekivati da ga shvate ozbiljno, i da mu vjeruju kad izjavi da postoji drugi svijet izvan spilje, odmah iza njihovih leđa? Neće li se radije zadovoljiti sjenama u svijetu koji poznaju, čak i ako to znači da ostaju u okovima?

Čovjeku izišlom iz spilje, svijet onih koji su ostali sada je izvrnuti svijet. Njima je pak izvrnuti svijet upravo onaj o kojemu im taj filozof tako uzbuđeno priča. I neće tek tako biti otvoreni za njega, za istinu koju doživljavaju kao tlapnju. Možda će čak htjeti ubiti tog čovjeka, ako ih pokuša osloboditi i povesti u svjetlo. Platon iz ove priče zaključuje da je tek rijetkima suđena spoznaja krajnje istine. Kaže da bi za onoga koji vidi taj svijet, potpun i idealan u usporedbi s postojećim, bilo bolje to prešutjeti, ali je njegova dužnost podijeliti svoj uvid s drugima. Istinu ne smijemo čuvati samo za sebe jer sad znamo uzrok „svemu što je ispravno i lijepo“ i bit „same pravednosti“. „Trebа dakle svaki od vas redom silaziti u stan ostalih i priučavati se da ogleda mračne predmete.“²

Vidjeti svjetlo i biti prosvjetljen

Mislim da Platon ima pravo, premda to ne bih smatrao *dužnošću*. Smatrate li doista da uviđate istinu koja je oprečna gledištu drugih ljudi, ponekad nije zgorega s njima je podijeliti. Možda su vama poznate činjenice koje se ne poklapaju s njihovim pretpostavkama. Možda različito tumačite činjenice. Ili imate oprečne odgovore na pitanje je li nešto „dobro“ ili „loše“. Moguće je da vaš uvid radikalno odstupa od prevladavajućeg morala. U Platonovoj metafori spilje zapravo se nalaze tri vrste istine. U spilji svjetlo raspoznaju oni koji ostaju zatočeni, ali i onaj oslobođeni. No Platon tvrdi da prvi opažaju istinu nepotpuno i time neispravno, dok je filozof bliže istini i stoga postaje „prosvjetljen“. On zna prvu istinu, onu *činjeničnu*, o vatri iza „zatvora“ i suncu vani. On „vidi svjetlo“. No isto tako zna što je dobro, ispravno i pravedno, te nam time pruža drugu istinu, onu *moralnu*. I naposljetku, Platonov savjet da ne ostajemo izvan spilje, nego se vratimo i s preostalima podijelimo svoje uvide, odaje vjeru u sposobnost istine za preobrazbu svijeta. Smatrate li da zatočeni mora biti oslobođen, a onaj tko živi u mraku mora ugledati svjetlo, tu želju možete pokušati pretvoriti u stvarnost. Ovu treću istinu nazovimo *praktičnom* istinom: razinom do koje svoje zamisli provodimo u djelo.

Bilo je mnogo filozofa koji su u gotovo 2 400 godina nakon Platona preispitali njegovu vjeru u pojedinca koji bi znao uobličiti apsolutne istine. Prvi je to učinio njegov učenik Aristotel, izjavivši, navodno, kako mu je Platon drag, ali istina draža, te kako je „nitko ne postiže dovoljno“. Aristotel smatra da, iako svi mi možemo tvrditi

nešto istinito, teško je, ako ne i nemoguće, spoznati i razumijevati stvarnost u njezinoj cjelokupnosti. Utvrđivanje istine uspoređuje s nedovoljno razvijenim vidom šišmiša na danjem svjetlu.³ Uslijedila su stoljeća rasprava o istini i neistini, pri čemu je katkada bilo iskazivano veliko povjerenje u „istinito“ i „neistinito“, „dobro“ i „loše“ te u „ispravno djelovanje“. Tako koncem jedanaestoga stoljeća kršćanski mislilac Anselmo Canterburyjski u djelu *O istini*, uz (ne)istinite tvrdnje o činjenicama, razlikuje „istinu želje“ te „istinu djelovanja“. Istinska želja izabire ono što bi trebala, a istinsko djelovanje Anselmo opisuje kao „činiti dobro“ i „dolaziti k svjetlosti“.⁴ I time nas evo opet kod Platonova izlaska iz spilje.

Ovakva nepokolebljiva vjera u istinu mišljenja, moralne prosudbe, ali i „ispravnog“ djelovanja, postala je rijetka. To primjerice vrijedi za filozofiju u kojoj je danas uobičajeno govoriti o „višestrukim istinama“ i „raznolikim gledištima“, a posebice za politiku u kojoj su lažne vijesti, alternativne činjenice i *post-truth* svakodnevno prisutni. Platon bi se okrenuo u grobu. Ne želim oživljavati njegovu vjeru u apsolutne istine – činjenične, moralne ili praktične – ali ističem mogućnost da se istini možemo *približiti*, često nesavršeno i nepotpuno, no katkada i uspješno. Važnost tog nastojanja pronalazim, između ostaloga, i u onome što je nedavno napisao suvremeni filozof Rüdiger Safranski: „Svatko želi ono što je dobro za njega, ali ne zna svatko što je dobro za njega.“⁵ Pred onime tko to želi saznati neistraženo je područje, osobito ako pretpostavlja da se pritom može otkriti nešto dobro za sve nas zajedno.

Dakle, pri raspoznavanju izvrnutog svijeta može biti vrijedno truda zastati i vratiti se onima koji žive „u sjeni“,

a ne im okrenuti leđa. Tako se naime dobro počinje nositi sa zlom, odnosno tako svjetlo počinje dopirati u sjenu. To je osvjetljavanje zbilje takve kakva ona jest; dobra ili zla koje se krije u njoj; te dobroga koje možemo postići snagom volje. Pritom uvijek postoji mogućnost – u tom kritičari „apsolutnih“ istina ne griješe – da je ono što mi doživljavamo svjetlom drugima mrak, a da je ono što mi smatramo mrakom drugima svjetlo. Ili dok mi biramo sunce, drugima će bolje biti u sjeni. Istina je moguća, u smislu podudaranja našega mišljenja i stvarnosti, i isplati se spoznati je; no koliko god žudjeli za tom istinom i nastojali joj se približiti, zadnje što smijemo jest umišljati si da je posjedujemo.

Ako ne može kako mora...

U ovoj se knjizi bavim svim trima „izvrnutim svjetovima“. Prvi se odnosi na nekoliko *činjeničnih* istina drukčijih od onih na koje je većina od nas navikla. Na drugom je mjestu konfrontirajuća *moralna* istina, odnosno pogled na dobro i loše koji velik dio sadašnje realnosti označuje kao nedostatnu. Treća je istina o ondje i poslije, odnosno ideja da je poželjna, i moguća, cijela jedna stvarnost drukčija od one ovdje i sada. Ta *praktična* istina podudaranje je ideala i stvarnosti koje nastaje kada buduću stvarnost oblikujemo prema sadašnjim željama. I, što je također moguće, kad naše želje prilagodimo tako da se podudaraju sa stvarnošću onoga što možemo ili ne možemo. Odnosno, kako glasi mudrost s jedne kuhinjske pločice: „Ako ne može kako mora, onda mora kako može.“

Tijekom povijesti, ljude je – osim pitanja što je istinito, a što lažno – mučilo i pitanje što je dobro, a što loše. Odgovore su, u nadi da će ih se ljudi držati, zapisivali kao zakone i zapovijedi te u svete knjige. Izmišljali su mitove i bajke u kojima hulje sustigne zaslužena kazna, a junake čeka vječni život. No stvarnost nije tako ružičasta. U njoj možemo težiti ispravnome, a postupiti pogrešno. Katkada započnemo nešto s ljubavlju, a završimo s frustracijom i gnjevom. Ili odjednom shvatimo da smo godinama živjeli bez pojma o dobru i zlu, pa se zapitamo koji je uopće smisao naše životne priče. U današnje vrijeme nije više samo po sebi razumljivo što je dobro ili loše, kao što je bilo kad se većina ljudi držala vjerskih zakona, a vlast je izrijeком utvrđivala i provodila moralne norme. U doba individualizacije, razlika između dobra i zla više je nego ikad prije postala privatna stvar. Manje obvezujući moral pruža nam osjećaj slobode. No odsutnost samorazumljivosti i zaštićenosti koju nam pruža skupina s jasnim zajedničkim zapovijedima može pobuditi nesigurnost i usamljenost.

Osim toga, o pitanju što jest, a što nije dobro nedostaje dijalog utemeljen na međusobnom poštovanju koji bi rezultirao konsenzusom i tako zajednički život učinio ugodnijim i lakšim. Na temelju takvog sporazuma, ljudi, više-manje suglasni o glavnim odrednicama morala, lako si mogu dopustiti neslaganje o bezbroj preostalih pojedinosti. Ta temeljna suglasnost nije samo ugodna i praktična. Želio bih naglasiti da je i *nužna* želimo li preživjeti kao čovječanstvo. Diljem svijeta nosimo se s krizama koje su uzrokovali ljudi i koje ljudi zajednički moraju riješiti. Klimatska kriza. Golema razlika između onih koji imaju i onih koji nemaju, koja potiče mržnju prema strancima,

povezivanjem s drugima, za tjelesnim i emocionalnim kontaktom, štoviše, za toliko željenom intimnošću. Svatko tko u ovom trenutku voli i tko je ikad volio zna da seksualnost možda nije vječit, ali je sigurno elementaran dio ljubavne veze između dvoje ljudi, bez obzira na spol ili seksualnu orijentaciju. Upravo zato što zahvaljujući kontracepciji seks danas ne znači neželjenu trudnoću, dvoje ljudi povezuje onaj dio koji se odnosi na užitak. No isto tako seksualnost otuđuje ljude jedne od drugih ako nije utemeljena na ravnopravnosti i poštovanju.

Što se čini lošim, može biti dobro

Upravo užitak i povezanost trpe kada je riječ o onome što sam nazvao *pažudom*: ovisnost o seksu, seksualno zlostavljanje, pretjerano seksualiziranje našeg društva. Onima koji često i puno gledaju pornografiju, često je tražeći u sve ekstremnijim oblicima, poznat je osjećaj „prljavosti“, uglavnom nakon postizanja orgazma. Pritom se dakako vrag zabavlja, dok mi ostajemo s gorkim okusom u ustima. U današnjemu slobodoumnom ozračju skloni smo reći da su osjećaji srama i krivnje nepotrebni i da su u najboljem slučaju ostatak stoljetne vjerske netrpeljivosti prema seksualnosti. No to ne objašnjava zašto je osjećaj nakon seksa u načelu „dobar“ i da je tek kod prekomjernosti, predugog trajanja i krajnosti „loš“. Loš osjećaj mogao bi ukazivati na to da činimo nešto u čemu zapravo ne uživamo, a još manje da se povezujemo sa samima sobom. U tom je smislu ono što se čini lošim – sram, možda čak i krivnja

– naposljetku *dobro*, jer nam može pomoći da se približimo samima sebi, pa makar to bilo samo „boljim seksom“.

Za povezivanje s drugima vrijedi nešto slično. Tko doista želi ostvariti kontakt s drugima, treba pokazati da na njih ne gleda kao na sredstvo za postizanje svojeg cilja ili kao na „objekt“ s kojim može činiti što god želi, ne zadovoljavajući njihove potrebe. Neka bude jasno da je ovo posljednje ono što čine „grešnici“ u smislu *pažude*. Načinom na koji počinitelji zadovoljavaju svoju požudu narušavaju ljudskost svojih žrtava.⁵⁹ One ostaju „objekti žudnje“, što je tim gore ako nisu slobodnom voljom izabrale njezino poticanje, nego su bile izmanipulirane ili prisiljene na to. To je realnost dječje pornografije, ali i mnogih grana „industrije seksa“, osobito u siromašnim zemljama, ili pak u bogatijima kad uključuje trgovinu ljudima. Narušavanje ljudskosti – kod druge osobe i kod sebe samog – još je izraženije kod krajnje izobličene *pažude*, silovanja. Indijsko-američka istraživačica Sohaila Abdulali – i sama žrtva grupnog silovanja – izvrsno to sažima u knjizi *What We Talk About When We Talk About Rape* iz 2019: „Da bi žrtvu silovao, možda ne moraš poreći njezinu, nego *vlastitu* ljudskost. Odnosno vlastitu pozitivnu ljudskost; ipak, okrutnost i sadizam također su ljudske osobine.“⁶⁰

Čak i u pravoj ljubavnoj vezi povezanost može nestati zbog različitih potreba za intimnošću, odnosno „vjernošću“. U filmu *Oči širom zatvorene* (1999) Stanleyja Kubricka, Bill Harford, mladi liječnik koji smatra da je sretno oženjen, ispituje granice svoje vjernosti kroz niz erotski nabijenih susreta s različitim ženama, a naposljetku i odlaskom na orgiju, premda pritom nikad nije

„prešao granicu“. Sve počinje kad mu supruga Alice, nakon pušenja džointa, priznaje da vjernost koju on smatra samorazumljivom, nije takva. *If you men only knew...* Priznaje mu kako je prošlog ljeta bila spremna preko noći napustiti i njega i njihovu kćer nakon što ju je privlačan časnik samo pogledao u restoranu u kojemu je s obitelji objedovala. Harford je šokiran: dok je ono što ima kod kuće uzimao zdravo za gotovo, iznenada su se zaljuljali prividno čvrsti temelji njihove ljubavne veze. Ispostavilo se da i njegova supruga – za koju je možda zahvaljujući teoriji evolucije ili društvenim konvencijama pretpostavljao da je u potpunosti posvećena njemu i njihovu djetetu – ima seksualne žudnje koje ju olako mogu otrgnuti od njih.⁶¹ „Oči širom zatvorene“, kao opreka „očima širom otvorenima“, ovdje se odnose na tvrdoglavo poricanje stvarnosti: u ovom slučaju požude i pažude.

Protuteža je samokontrola

Vrti li se onda doista sve na svijetu oko seksa, i je li seks sila koju ne možemo kontrolirati? Jesmo li doista igračka vlastitih žudnji ili, još gore, tuđih žudnji, čak i kad sami imamo malo ili nimalo želje za njima? Odgovor je ne, ne i još jednom ne. Nesporno je da je naša seksualna želja snažna, to iskustvo dijelimo s drugim životinjama. No mi ljudi možemo iskusiti seksualnost na mnogo načina koji omogućuju ne samo razmnožavanje, nego i užitak i povezanost. Tim je načinima zajedničko upravo ono na što je Oscar Wilde već ukazao: *moć*.

8

Kipteći od bijesa

Srditost

*Koliko je bolje nepravdu ispraviti nego planuti osvetom!*⁹⁴

Seneka

Zanimljivo je da sam proučavajući zlo došao i do ozlojeđenosti, u smislu ljutnje ili srditosti. Nije slučajno da u obje pojave pronalazimo riječ zlo – u onoj koja se odnosi na nešto „loše“ i onoj koja označava „gnjev“. Pročitao sam nekoliko dojmljivih knjiga o tome, a osobito sam zapamtio jedan ulomak iz knjige filozofkinje Susan Neiman *Evil in modern thought*. U njemu ona spominje vrstu bitke u kojoj se neprijatelji grčevito drže međusobnog sukoba: „U takvom sukobu sve strane potpuno uvjereni ističu da je ono što protivnik čini istinsko, apsolutno zlo, dok je ono što oni čine uvijek u dopuštenim granicama. To je jednostavna greška, ali može uzrokovati beskrajnu patnju (...).“⁹⁵

A onda sam se i ja našao u sukobu u kojem sam se nevjerojatno razljutio. Susjed je godinu dana prije toga svoju prikolicu počeo parkirati u našoj ulici. Zamolio sam ga da to ne čini i da se ponovno parkira na mjestu s dozvolom, kao što je nekoć radio. Ukazao sam mu na to da nema puno parkirnih mjesta i da svi mi puno

plaćamo za njih. On je na to uperio prst prema drugim susjedima, kojima prolazi takvo ponašanje, dodavši da će možda maknuti svoju prikolicu, da bi je potom opet parkirao u našoj ulici.

Osjećao sam se izdano i nekoliko ga puta prijavio općini. Susjed je, nazovimo ga R., bio sav izvan sebe. *Sazna li samo tko ga je to prijavio...* Također je rekao da je navodno nasiljem zaprijetio i službenicima koji su ga upozorili. Odgovorio sam mu da si je sam kriv i da mu je bolje da prikolicu parkira negdje drugdje.

Sukob je potom eskalirao. Premda je izvorni uzrok svađe – prikolica – u međuvremenu nestao, R. je sad pred našim vratima parkirao svoj automobil, sedam kuća dalje od svoje, i više ga nije micao. Počeo ga je rabiti kao skladište za alat. *Mene* je time potpuno izludio i razvila se svađa za koju bi neki pozvali sutkinju Judy*. Stvari su postale još neugodnije kad je R. počeo pričati po četvrti da sam ja „izdajnik“ i da će me zviznuti po gubici ako mu se još jednom obratim.

Protagonist sladunjavog TV-programa

No moja namjera nije bila potući se ni sudjelovati u sladunjavom TV-programu o susjedskim svađama. Obratio sam se voditelju stambene udruge kod koje smo obojica bili u najmu i za koju je R. obavljao sitne poslove, zamolivši ga da posreduje. Mislio sam da će se, ako obje strane kažu što im je na duši, naći rješenje. Pretpostavljao sam da R. misli da mu ograničavam slobodu i da sam usto

* Misli se na Judy Sheindlin, sutkinju iz *reality* emisije *Sutkinja Judy* (op. prev.).

prekršio nepisano pravilo naše radničke četvrti: što god se dogodilo, ne „cinkaš“ općini ili policiji. Nadao sam se da će on imati razumijevati za moje probleme u vezi s takvim ponašanjem i da neće dalje zaoštravati situaciju neprestanim parkiranjem automobila pred mojim vratima.

Iskustvo je bilo otrežnjujuće. Voditelj je otvoreno stao na R.-ovu stranu i o posredovanju nije bilo ni riječi. Umjesto toga ukorio me riječima: „Pa ne prijavljuješ tako nešto općini?“ i doslovce od mene zatražio da odvratim pogled kad se R.-ov automobil opet nađe pred mojim vratima. U određenom se trenutku R. osjetio tako smionim da mi je počeo izravno prijetiti. Odjednom sam imao osjećaj da nasuprot mene sjedi čisto zlo, s oličenjem nehajnosti između nas dvojice.

Međutim nedugo nakon toga sjetio sam se navedenog ulomka Susan Neiman. Nije li prejednostavno za sve zlo okriviti protivnika i opravdavati vlastita djela, koja su po njegovom mišljenju prešla sve granice. Prvotno je nerazuman osjećaj bio snažniji od razumne misli. Narednih mjeseci prožimala me velika mržnja i silan bijes – svaki put kad bih vidio njegov automobil ili njega, a poslije i njegovu prikolicu koju je vratio i opet počeo parkirati pred mojim vratima. Jedini način na koji sam uspijevaio okrenuti ljutnju u vlastitu korist bila je mantra kojom sam ove negativne osjećaje mogao pretvoriti u nešto pozitivno: ljubav prema sebi samom, supruzi i djetetu, ukusna kriška kruha, zagrljaj supruge, čitanje posebno lijepe priče mojoj kćeri. I tako sam naposljetku bio zahvalan što sam uspijevaio izvući nešto dobro iz toga nepovratno eskaliranog sukoba koji mi je donio toliko zla i ljutnje. Rezultat na poluvremenu: Razum – Bijes: 2:1.

- 113 Naomi Klein, *Ovo mijenja sve: kapitalizam protiv klime*, prev. Petar Vujačić, V.B.Z., Zagreb, 2015, str. 1–33.
- 114 Daniel Mendelsohn, *How Beautiful It Is And How Easily It Can Be Broken* ([2008] 2009). Što se mene tiče, ovo je jedan od najljepših naslova knjiga ikad.
- 115 Soraya Chemaly, *Fonkelend van woede – De kracht van de boosheid van vrouwen* (*Bijes postaje ona – Snaga ženske ljutnje*) (2019, str. 548). Izvorno je objavljena kao *Rage Becomes Her – The Power of Women’s Anger* 2018.
- 116 Priča o Schifani prikazana je u emisiji televizijske serije VPRO-a *Speeches* 20. prosinca 2015. u režiji Josa de Puttera.

10

- 117 Ovo se ponekad smatra Spinozinim životnim geslom, pored onoga *Caute* („Oprezno“) koji je dao ugravirati u svoj pečatni prsten. Na latinskom se može naći u njegovoj *Etici*: „bene agere, ut ajunt, et laetari“. Prema prevoditelju Henriju Kropu, riječ je o izreci iz sedamnaestog stoljeća (primjerice, može se 1632. naći kod Jacoba Catsa, u godini Spinozina rođenja), što znači da je nije Spinoza smislio, nego je navodi slažući se s njome.
- 118 Parabola s milosrdnim Samarijancem nalazi se u Bibliji, u Evanđelju po Luki 10:25–37.
- 119 Ovaj dio Kingova govora, koji je postao poznat kao *I’ve Been at the Mountain Top* ili *I’ve Seen the Promised Land* može se čuti primjerice putem linka: <https://www.youtube.com/watch?v=vHr4dB2clmE>. Govor se može i pročitati u: Washington, James M. (ur.), *A Testament of Hope* ([1986] 1991, str. 279–286).
- 120 *Film mojeg života* Lieve Blancquaerts o Jamesu Nachtweyju prikazan je 19. svibnja 2009. na Canvasu.
- 121 „Don Quichot in El Salvador“, intervju s američkim svećenikom Deanom Brackleyjem. *HP/De Tijd*, 4. listopada 1991. Brackley je još dodao: „Na pravome putu su me uvijek zadržale situacije u kojima se radilo o životu ili smrti.“
- 122 „Mr. Weetgraag“. Intervju koji je Ajouad el Miloudi dao Hari Kraaku u *Volkskrantu* (24. svibnja 2013).
- 123 *Etika* (str. 305). Za suosjećanje, kakvo Krist pripisuje Samarijancu u svojoj priči, Spinoza nije imao puno razumijevanja. On to zove „neugodom stoga (...) po sebi loše“ (ibid., str. 373). Malo prije toga piše: „Dobro kojemu svatko tko slijedi vrlinu teži za sebe, žudjet će i za druge ljude“ (ibid, str. 351).
- 124 Bentham sam ne rabi pojam „hedonistički račun“, no to je postao uobičajeni pojam za njegovo „Value of a lot of pleasure or pain, how to be measured“

Izvrnuti svijet

(*An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, [1970] 1996, str. 38–41; izvorno objavljeno 1789) „Hedonizam“ upućuje na grčki *hedone*: užitek, ključni pojam i u Epikurovoj filozofiji koja ovdje rabi puno jednostavniji „calculus“ (vidi 7. poglavlje). „Greatest happiness principle“ je Bentham ranije formulirao, naime 1776: „najveća sreća najvećeg broja mjera je ispravnog i pogrešnog (...)“ U: *A Comment on the Commentaries i A Fragment on Government*, ([1977] 2008, str. 393).

125 U knjizi *Luciferov učinak: kako dobri ljudi postaju zli* (prev. Dea Ajduković *et al.*, TIM press, Zagreb, 2009, str. 9) Zimbardo piše: „Zatim moramo što potpunije utvrditi sklop situacijskih sila koje djeluju u danom okruženju u kojem se ponašanje odvija.“ Kritički članak o njegovu eksperimentu objavljen je primjerice 16. kolovoza 2019. u NRC-u: „Zašto se sad kritizira Stanford Prison Experiment“ (autor: Ellen de Bruin).

126 Washington, James M. (ur.), *A Testament of Hope* ([1986] 1991, str. 284.

127 Ne trebamo uvijek doslovce otvoriti oči kako bismo više vidjeli. Bolji uvid, ili mir, katkad možemo postići vizualizacijom, „očima širom zatvorenima“. Barem sam tako naučio od svoje terapeutkinje Monique Kolfshoten.

Popis literature

- Abdulali, Sohaila, *Waar we over praten als we over verkrachting praten*, prev. Henny Corver, Atlas Contact, Amsterdam, 2019.
- Anderson, Jon Lee, *Che Guevara: jedan revolucionarni život*, prev. Luka Bekavac, V.B.Z., Zagreb, 2005.
- Antonin, Marko Aurelije, *Samomu sebi*, prev. Zvonimir Milanović, CID-Nova, Zagreb, 2001.
- Anselmo Canterburyjski, *O istini*, u: *Quod vere sit Deus*, prev. Marina Miladinov, Demetra, Zagreb, Sv. 2, 2000.
- Aristotel, *Metafizika*, prev. Tomislav Ladan, Signum, Medicinska naklada, Zagreb, 2001.
- Aristotel, *Nikomahova etika*, prev. Tomislav Ladan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992.
- Aristotel, *O duši*, prev. Milivoj Sironić [1. djelo], Darko Novaković [2. djelo], Naprijed, Zagreb, 1996.
- Aristotel, *Politika*, prev. Tomislav Ladan, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1992.
- Aristotel, *Retorika*, prev. Marko Višić, Naprijed, Zagreb, 1989.
- Augustin, Aurelije, *Ispovijesti*, prev. Stjepan Hosu, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2019.
- Bacon, Francis, *The Essayes or Counsels, Civill and Morall*, uvod i komentar Michael Kiernan, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, 1985.
- Baudelaire, Charles, *Spleen Pariza: Male pjesme u prozi*, prev. Vladislav Kušan, Znanje, Zagreb, 1982.
- Bentham, Jeremy. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Clarendon Press, Oxford, [1970] 1996.
- Bentham, Jeremy. *A Comment on the Commentaries and A Fragment on Government*, Clarendon Press, Oxford, [1977] 2008.